

B. KUZMICKAS

KULTŪRINĖS TRADICIJOS IR PAŽANGA

Kalbant apie kultūrinės tradicijas ir jų ryšį su pažanga, reikia bent trumpai paminėti, kaip suprantame pačią kultūrą.

Šiuolaikinėje filosofijoje ir sociologijoje esama įvairių kultūros aiškinimų. Nežiūrint jų skirtumų, kultūra dažniausiai suprantama kaip visa tai, ką žmonės istorijos eigoje nuveikia, pagamina ir sukuria visose savo veiklos srityse. Šiuo požiūriu kultūra — visi žmonijos, visuomenės pasiekimai, veiklos ir darbo rezultatai. Žmogus, kaip socialinė aktyvi būtybė, pažįsta ir pertvarko gamtą, kuria ir keičia socialines sąlygas, o tuo pačiu kuria ir kultūrą. Sakydami, kad žmogus yra neatskiriamas nuo konkrečių socialinių-istorinių sąlygų, pasakome, kad jis yra neatskiriamas ir nuo konkrečios istoriškos kultūros, kultūrinės aplinkos, nesvarbu, ar tai būtų primityvi pirmykštės bendruomenės kultūra, ar šiuolaikinių išsivysčiusių šalių civilizacija.

Kiekvienas laikotarpis, kiekviena žmonių karta palieka ryškesnius ar blankesnius savo kultūros pėdsakus. Tie pėdsakai — apčiuopiami, daiktiški materialinės kultūros paminklai, kuriuos mes galime pamatyti muziejuose, senoviškuose miestuose ir kitur. Tai mokslo, filosofijos, literatūros kūriniai, kurie ne tik parodo praeities kartų gyvenimą, bet ir žavi mus savo mintimis, grožiu bei meniškumu. Kultūros pėdsakai pasireiškia ir žmonių bruožuose, papročiuose, liaudies mene, nors gali būti menkai apčiuopiami arba suvokiami iš viso.

Būtų neteisinga galvoti, kad kultūrinis palikimas dabarties atžvilgiu yra pasyvus ir mažai reikšmingas, galįs sužadinti nebent kilnius pagarbos jausmus praeičiai. Istorija rodo, kad kultūrinis palikimas daugeliu atžvilgiu dabartį veikia aktyviai, įsipina į dabarties žmonių gyvenimą, darbą bei santykius ir tam tikru mastu sąlygoja ateities pasiekimus. Žinoma, įvairių laikotarpių kultūra, vieni ar kiti jos reiškiniai dabartį veikia nevienodai, bet tai nepaneigia fakto, jog tarp dabarties ir praeities visada esama gyvo ir veiksmingo kultūrinio sąlyčio. Tie gyvi ir veiksmingi dabarties ryšiai su praeitimi ir sukuria kultūrinės tradicijas.

Kultūros tradicijų nereikia suprasti paviršutiniškai. Tai ne vien tik tautiniai drabužiai ir patiekalai, šokiai, šventės ir apeigos. Kultūros tradicijos pasireiškia visose žmonių veiklos ir santykių srityse, kuriose esama istorinio perimamumo. Jos slypi iš praeities paveldimuose daiktuose bei vertybėse ir dvasiniuose žmonių bruožuose. Domėtis tradicijomis mus skatina noras geriau pažinti tuos veiksnius, kurie telkia kūrybines žmonių pastangas, sąlygoja visuomenės pažangą. Tai ypatingai svarbu socializmo sąlygomis, kai yra kuriamos objektyvios prielaidos kiekvieno žmogaus ir visos visuomenės kūrybiškumui maksimaliai pasireikšti.

Nesunku pastebėti, kad kultūra visada esti konkretaus pobūdžio, individuali ir savita, kad ji vystosi kaip krašto ar tautos kultūra. Kultūros savitumas pasireiškia ir tradicijose. Ne tik geografiškai ar istoriškai nutolusių, bet ir artimų kraštų ir tautų kultūroje, tradicijose pastebimi skirtumai. Ryškiausi jie liaudies mene, etnografijoje. Skiriasi, pavyzdžiui, ne tik lietuvių, vengrų, gruzinų arba rusų tautodailė ir liaudies melodijos. Nesumaišysime lietuvių ir latvių, lietuvių ir lenkų, kaimyninių tautų etnografinių ir liaudies meno ypatybių. Skirtumų yra ir kitose srityse.

Kaip ir kodėl skirtingos gyvenimo sąlygos suformuoja vienokią ar kitokią kultūrinę individualybę, dar ne visai aišku. Skirtingi kultūros tipai neretai atsiranda ir vystosi tokiose pačiose istorinėse ir gamtinėse sąlygose. Kaip pažymi kai kurie kultūrologai¹, galima nesunkiai išaiškinti vieno ar kito krašto istorinių ir socialinių sąlygų savotiškumą, gamtinės aplinkos ypatybes, kitokius objektyvius veiksnius, bet kol kas negalime pasakyti, kaip, kokių aplinkybių dėka susiformuoja vienoks ar kitoks kultūrinis modelis, individualybė ar tradicijos. Nelengva paaiškinti, kodėl senovėje vienur buvo medžiojama lanku ir strėlėmis, kitur — bumerangu, vienur susižinojimo priemonė buvo būgnas, kitur — piešiniai, ir panašiai. Šie skirtumai, matyti, formavosi labai ilgai ir palaipsniui, taip, kaip ir kalbos, nacionalinio charakterio, pasaulėjautos ir kitos ypatybės, išreikšdami kai kuriuos unikalius gyvenimo patirties, darbo, veiklos ir prisitaikymo aspektus. Dėl šios priežasties kiekvienos tautos ir krašto (nesvarbu — didelio ar mažo) kultūra, kultūrinis savitumas turi bendražmogiškos reikšmės, praturtina visos žmonijos patirtį. Dažniausiai tik dėl nepalankių istorinių sąlygų mažesnės tautos turi menkesnes galimybes kultūriškai pasireikšti. Jų indėlis į žmonijos pažangą dažnai realizuojasi ne jų pačių, bet kitų, didesnių tautų kultūros

¹ A. Kroeber, *Configurations of Culture Growth*. Berkeley and Los Angeles, 1944.

sferoje. Pavyzdžiui, lietuvių kultūrinės galios praeityje ne kartą tam tikru mastu buvo realizuotos lenkų kultūros (literatūros, meno) sferoje.

Kultūrinės tradicijos glaudžiai susijusios su visuomenės socialiniais pakitimais ir klasiniais prieštaravimais. Jose atsispindi socialinės-politinės laikmečio idėjos, ideologiniai klasių santykiai. V. Leninas², rašydamas apie buržuazinę santvarką, kiekvienoje nacionalinėje kultūroje skiria demokratinę, socialistinę ir buržuazinę kultūrą — tai priklauso nuo skirtingos klasių padėties visuomenėje. Nežiūrint to, nacionalinė kultūra išlaiko svarbiausių savo bruožų bendrumą.

Kultūrinės tradicijos, kaip ir pati kultūra, yra daugiasluoksnis reiškinys. Svarbesnes jų puses galima aptarti smulkiau.

Tradicijos yra perduodamos kartu su istorijos metu sukurtomis materialinėmis ir dvasinėmis gėrybėmis bei vertybėmis, pirmiausia tokiomis, kaip meno, literatūros, filosofijos, mokslo kūriniai. Tradicijos pasireiškia kaip darbo, veiklos būdai ir įgūdžiai, kaip tam tikri bendravimo ir elgesio įpročiai ir t. t. Pagaliau jos slypi betarpiškoje kasdieninėje veikloje.

Savo auklėjamuoju poveikiu, ypač jaunajai kartai, pasižymi gimtoji grožinė literatūra. Ji plečia jauno skaitytojo gyvenimo ir pačio savęs pažinimą, parodo asmenybės pasaulio turtingumą, moko jausti, pergyventi, suprasti. Gimtoji grožinė literatūra jaunąjį skaitytoją ugdo kaip žmogų, kaip asmenybę, padeda jam socializuotis, įsijungti į visuomenę.

Šia prasme gimtosios literatūros reikšmė iš esmės nesiskiria nuo kitų tautų, pasaulinės literatūros reikšmės. Esame veikiami ir auklėjami ne tik savosios, bet ir pasaulinės literatūros bei kultūros priklausomai nuo to, kaip ir kiek sugebame ją suprasti ir įsisavinti. T. Manas, F. Dostojevskis ar V. Folkneris ir kiti rašytojai neretai palieka mums kur kas didesnę įspūdį ir poveikį, negu, sakysime, Vaižgantas, A. Vienuolis ar V. Mykolaitis-Putinas. Tačiau gimtoji literatūra lieka nepakeičiama, turi ypatingą reikšmę: žmogaus gyvenimas čia yra vaizduojamas konkrečioje mūsų krašto, mūsų tautos, mūsų pačių istorinėje aplinkoje, ji parodo mums tą tikrovę, įvykius ir problemas, su kuriais betarpiškai susiduriame mes patys. Jeigu, sakysime, V. Hugo arba Č. Dikenso herojų gyvenimą suvokiame daugiau tik individualių, asmeninių jų pergyvenimų plotmėje, tai K. Donelaičio, Vaižganto ar V. Krėvės kūrinių herojų likimą pergyvename ir suvokiame, siedami su savo tautos ir krašto likimu, jo socialinėmis-istorinėmis problemomis. Gimtoji literatūra ugdo mus ne tik kaip žmones, bet ir kaip sąmoningus savo krašto piliečius.

² V. I. Leninas, Raštai, t. 20, p. 8.

Nacionalinės kultūros vertybės yra labai svarbus tolimesnės kūrybinės veiklos akstinas. Mūsų literatūros, dailės ar teatro raidą daugeliu atvejų lemia mūsų praeities pasiekimai šiose srityse. Pasaulinė kultūra dažnai pažįstama abstrakčiai ir svarbi daugiau tuo, kad sudaro bendrą intelektualinę atmosferą.

Gerai žinome, kad žmogų kaip asmenybę formuoja konkreti, betarpiška socialinė tikrovė ir aplinka, tos sąlygos, su kuriomis susiduria jis pats. Dėl to nacionalinės kultūros vertybės daugeliu atžvilgiu yra veiksmingesnis auklėjimo veiksnys, negu abstrakčiai žinomos kitų tautų vertybės. Vadovaudamiesi šiuo požiūriu, auklėjamajame kultūriniame darbe turėtume kuo daugiau remtis savo krašto kultūros istorijos žinojimu ir, svarbiausia, visada nuo jo pradėti. Nejausdamas ryšio su savojo krašto vertybėmis, ne vienas žmogus gali tapti abejingas bet kokioms kultūros vertybėms apskritai.

Iš dvasinės kultūros palikimo neteisinga būtų išskirti filosofiją. Iš praeities filosofijos mes pirmiausia perimame problemas, idėjas ir koncepcijas, jas sprendžiame, vystome arba kritikuojuame ir atmetame. Taip kuriame sąvokas, mąstymo metodus, ugdome bendrą intelektualinį lygį, profesinį išprusimą. Be to, filosofinis palikimas parodo mums praeities visuomenės siekius, dvasinę-kultūrinę raidą ir jos prieštaravimus, kuriuose atsispindi realūs gyvenimo prieštaravimai.

Kultūros raida, kaip rodo istorija, nėra tolygi, tiesiaieigė. Kai kurių kultūros sričių palikimas gali būti ypač turtingas ir reikšmingas.

Marksistiškai vertindami filosofijos raidą Lietuvoje, neturėtume žiūrėti į ją tik siauru konceptualiniu požiūriu. Pirmiausia mums svarbu kuo geriau pažinti marksistinės filosofijos Lietuvoje pradininkus ir kūrėjus. Svarbūs ir reikšmingi ir kiti visų laikotarpių filosofai — Vilniaus universiteto profesoriai M. Smigleckis ir V. Tylkovskis (XVI—XVII a.), E. ir J. Sniadeckiai, A. Daugirdas (XVIII—XIX a.), vėlesnio laikotarpio švietėjai ir ateistai. Tokio pat visapusiško vertinimo ir mokslinio tyrimo nusipelno ir vėlesnieji buržuazinio laikotarpio filosofai idealistai. Ir Vydūnas, ir A. Dambrauskas, ir V. Sezemanas bei kiti dabartinį mūsų intelektualinį gyvenimą galėtų praturtinti taip pat, kaip ir to meto rašytojai ir menininkai, kuriuos analizuojame ir objektyviai vertiname.

Nelabai pateisinama yra kartais girdima nuomonė, kad Lietuvos filosofijos palikimas esąs neįdomus, neoriginalus arba neaktualus. Toks požiūris pirmiausia parodo tik nepakankamą mūsų pačių nusimanymą. Ne visada esame pakankamai kvalifikuoti tą palikimą tyrinėti ir vertinti. Be to, praeities palikimo vertingumą rodo ne tiek šiandieninis jo aktualumas ar neaktualumas — tas palikimas yra svarbus kaip objekty-

vūs, realūs kultūrinio gyvenimo faktai, kurių reikšmės ir vertės supratimas ateityje gali ne kartą keistis.

Visose, netgi šimtmetinės filosofijos tradicijas turinčiose šalyse, naujuose veikaluose pirmiausia remiamasi savųjų mąstytojų darbais. Ir suprasti tai reikia, matyt, ne kaip kokį patriotizmą, o kaip natūralų tų šalių problematikos perimamumą ir tąsą. Mes gi, ką nors rašdami, savuosius autorius, tiek senesnius, tiek ir dabartinius, dažniausiai visai pamirštame, tuo tik sustiprindami įspūdį, kad nieko gero ir neturime. Nors, žinoma, kuo gi galima remtis, kai savosios filosofijos istorija mažai tyrinėta, o dar mažiau publikuota.

Kultūros tradicijos, kaip jau minėjome, yra ne vien daiktai, vertybės ar kitokie pasiekimai. Iš praeities yra perimamas patyrimas, papročiai, normos, kurie vienaip ar kitaip reguliuoja žmonių elgesį, veiklą, darbą. Tradicijos slypi žmonių psichiniuose bruožuose ir mąstysenoje, pasireiškia kaip nevienodo masto veiklumas, aktyvumas ir iniciatyva. Darbo įgūdžiai ir įpročiai, sugebėjimas jį vienaip ar kitaip tvarkyti žymiu laipsniu yra perduodami iš kartos į kartą. Gerai žinome, jog kai kuriais atvejais, esant tokioms pačioms sąlygoms ir darbo organizavimo formoms, darbo našumas ir produktyvumas būna labai nevienodas. Esant vienodoms galimybėms, nevienodai sugebama jas išnaudoti, parodyti reikiamo sumanumo ir iniciatyvos. Tai, matyti, priklauso ne nuo ko kito, kaip nuo vietinių, istoriškai susiformavusių darbo tradicijų. Didesnis našumas paprastai pastebimas tokiose darbo srityse, kurios vienam ar kitam kraštui yra tradicinės. Pavyzdžiui, visoje Tarybų Sąjungoje pripažinti Lietuvos pasiekimai žemės ūkyje turėtų būti aiškinami ne geresne žemės kokybe ar technikos gausumu, bet mūsų kolūkiečių sugebėjimu našiau, sumaniau dirbti. Čia pasireiškia Lietuvos, kaip seno žemės ūkio krašto, darbo tradicija. Panašiai yra ir kai kuriose kitose srityse, pavyzdžiui, statyboje ir architektūroje, meno saviveikloje ir daug kur kitur. Tačiau vertingi įgūdžiai iš tradicinių darbo, veiklos sričių lengvai gali būti perkelti ir sėkmingai panaudojami visai naujuose darbo baruose.

Taigi kultūrinės tradicijos apima plačias žmonių veiklos sritis, daro žmonėms įvairiapusišką poveikį. Šiuolaikinės kultūrologijos terminais tariant, istoriškai perimami kultūros elementai sudaro daugiau ar mažiau stabilią, ženklais išreiškiamą vertybinę sistemą, kuri atlieka komunikacinę funkciją, perteikia kartų patirtį, žinias, normas. Kultūros elementai, jeigu jie vienos ar kitos visuomenės narių yra vienodai suprantami, atlieka ir įvairias socialines funkcijas, reguliuoja individualios ir grupinės veiklos, savitarpio santykių, pasaulio įprasminimo būdus ir kt. „Kultūros istorija visai pagrįstai gali būti aprašyta kaip elgesį kontro-

liuojančių ženklų sistemų perdavimas laike"³,— rašo tarybinis mokslininkas V. Ivanovas.

Be to, kiekviena kultūra pasireiškia kaip savita, tam tikrą pasaulio supratimą išreiškianti vertybių normų, idealų sistema. Socializacijos procese įsijungdamas į kultūrinę-tradicinę sistemą, kiekvienas žmogus palapsniui įsisavina ir atitinkamą elgesio modelį. Kartu su kalbos, kultūrinių vertybių ir normų įsisavinimu žmogaus sąmonėje susidaro nesąmoninga elgesio programa, nulemianti daugelį jo poelgių, veikianti žmonių aktyvumą bei kūrybiškumą, sugebėjimą įveikti savo pačių ir aplinkos istorinį ribotumą.

Visa tai anaip tol nereiškia kultūros užsidarymo vien savo tradicijose. Kultūra niekada nesivysto uždarai ir izoliuotai. Mūsų laikais kultūros pažanga tampa vis labiau tarptautiniu, internacionaliniu reiškiniu, kurį vis labiau sąlygoja ryšiai ir bendradarbiavimas. Ypač plačias kultūrinio bendradarbiavimo galimybes atveria socializmas. Tačiau vietinės kultūrinės tradicijos savo reikšmės dėl to nepraranda. Priešingai, kaip tik nuo jų daug kuo priklauso tai, kaip tarptautiniai pasiekimai yra suprantami, įsisavinami, pritaikomi ir kūrybiškai vystomi konkrečiose vietinėse sąlygose. Tradicijos gali ir skatinti kultūrinį bendradarbiavimą, ir jį riboti. Tam tikru mastu tradicijos gali nulemti, kiek žmonių mąstysena yra tolerantiška, atvira ir imli tam, kas nauja, ir kiek ji yra uždara, inertiška, konservatyvi. Nuo to žymia dalimi priklauso ir tai, kiek kūrybiškumas tampa vidiniu žmonių poreikiu, jų kasdieninių santykių brožu.

Tačiau tai, kokiomis savo pusėmis kultūrinės tradicijos pasireiškia konkrečiu istoriniu laikotarpiu, priklauso ne tiek nuo jų pačių, kiek nuo santvarkos ir socialinių politinių sąlygų. Totalitariniai politiniai režimai, tokie kaip fašistinis, palaiko konservatyviąją tradicijų pusę ir ją remiasi. Socialistinės santvarkos vykdomi visuomenės pertvarkymai atveria galimybes visų tautų kultūrai bei jos tradicijoms plačiai reikštis savo aktyviają, perspektyviąją pusę. Tačiau yra pagrindo teigti, kad sugebėjimas įveikti uždaramą ir konservatyvumą tam tikru mastu yra ir pačios kultūros brožas.

Tam tikras kultūrinio gyvenimo uždaramas kai kada yra neišvengiamas ir net suvaidina teigiamą istorinį vaidmenį. Pavyzdžiui, taip atsitinka nacionalinės-kultūrinės spaudos atvejais. Pavergtos tautos kultūra stipriau pasireiškia savo uždara, konservatyvia puse. Lygių teisių neturėjimas, nutautinimo pavojus ir panašios aplinkybės lemia tai,

³ В. В. Иванов, Роль семиотики в кибернетическом исследовании человека и коллектива.— Кн.: «Логическая структура научного знания», М., 1965, стр. 79.

kad pirmiausia siekiama išsaugoti savo nacionalines kultūrinės vertybes, atsilaikyti prieš politinius suvaržymus ir spaudimą. Vertybe bei kultūrinės kovos objektu tampa pati gimtoji kalba, raštas, literatūra, tautybė, tai, kas normaliomis sąlygomis atrodo natūralu ir savaime suprantama.

Carinės Rusijos viešpatavimo laikais tokia padėtis buvo ir Lietuvoje. Kultūrinė kova vyko dėl raidžių ir spaudos, dėl teisės kalbėti ir rašyti gimtąja kalba. Lietuvis valstietis savo vaikus bevelijo mokyti pas kaimo „daraktorių“, negu leisti juos į rusišką mokyklą, skaityti draudžiamus lietuviškus raštus, negu legalius, rusiškais raidėmis spausdintus leidinius. Toks uždarumas gal kiek ir lėtino bendrą kultūros procesą (tai yra ginčytinas klausimas), bet, kita vertus, padėjo išsaugoti žymiai didesnes vertybes — kultūrinį savitumą ir nacionalinę savimonę, formavo pasipriešinimo carizmui idėją. Tokio kultūrinio uždarumo — uždarumo gerąja prasme — stoka buvo, tur būt, viena iš sąlygų, spartinusių Rytų Prūsijos lietuvių germanizaciją arba kai kurių rytinių Lietuvos rajonų polonizaciją.

Nacionalinės sprespaudos ir kultūrinio uždarumo laikotarpius pergyveno ne viena mažesnė Europos tauta, pavyzdžiui, airiai Anglijos valdžioje, norvegai ir islandai — Danijos, suomia — Švedijos, čekai ir slovakai Austrijos-Vengrijos valdžioje ir t. t. Visos šios tautos sugebėjo ne tik išlaikyti kultūrinį savitumą, bet ir savo kūryba pakilti į pasaulinės kultūros aukštumas. Tik sprespauda šiose šalyse, atrodo, buvo kiek švelnesnė, negu Lietuvoje.

Pažangos ir tradicijų santykis įvairiais istoriniais laikotarpiais yra nevienodas. Ankstyvesniais žmonijos raidos laikotarpiais socialinis tradicijų vaidmuo buvo daugiau ribojantis ir stabilizuojantis. Iš praeities perimamų papročių, visuomeninės organizacijos principų ir kitų kultūros dalykų paskirtis buvo užtikrinti genties, giminės ar kitokios žmonių grupės narių elgesio, santykiavimo normų ir būdų pastovumą. „Gentis liko žmogui riba tiek svetimos genties nario atžvilgiu, tiek ir savo paties atžvilgiu: gentis, giminė ir jų institucijos buvo šventos ir neliečiamos, jos buvo ta iš prigimties duota aukštesnė valdžia, kuriai būtina liko pajungtas atskiras asmuo savo jausmuose, mintyse ir poelgiuose“⁴.

Istorijos eigoje kultūrinės tradicijos neišvengiamai keičiasi, kartu keičiasi ir jų vaidmens pobūdis. Mūsų laikais tradicijos pasireiškia daugiau tuo, kad skatina kitimą ir naujoves. Vienas žymiausių mūsų amžiaus mokslininkų, amerikiečių fizikas R. Openheimeris sako: „Primityviausiose visuomenėse, jeigu tikėsime antropologais, pagrindinė ritualo, reli-

⁴ K. Marksas, F. Engelsas, Rinktiniai raštai, t. II, Vilnius, 1950, p. 228.

gijos, kultūros paskirtis faktiškai yra vengti permainų... Mūsų laikais kultūra ir tradicijos įgijo visiškai kitą intelektualinį ir socialinį vaidmenį. Šiandien pagrindinė pačių svarbiausių ir gyvybiškai patvariausių tradicijų funkcija kaip tik yra skatinti greitas permainas“⁵.

Kaip reikšmingas integruojantis socialinis veiksnys kultūrinė tradicija siejasi ir iš dalies sutampa su tokiais psichologiniais reiškiniais, kaip tautinė savimonė, tėvynės meilė, patriotizmas ir t. t. Šie reiškiniai mūsų teoriškai beveik visai neanalizuoti, neaiškios tebėra jų socialinės ir psichologinės priežastys, funkcijos ir struktūra, dėl to jų ryši su kultūrinėmis tradicijomis galima apibūdinti tik labai apytikriai.

Tėvynė yra labai reikšminga socialinė-kultūrinė vertybė, atsirandanti kaip gamtinės ir socialinės tikrovės dvasinio įsisavinimo padarinys. Tėvynės sąvoka apima labai plačią reiškinų sritį — tokių, kaip šalies ar tautos istorija, paveldimos kultūrinės vertybės ir tradicijos, bendros kilmės ir teritorijos, bendro istorinio likimo supratimas, taip pat klasikinė sąmonė, ištikimybė pažangioms politinėms idėjoms, santvarkai ir kt. Socialistinės tėvynės sąvoka apima ir išreiškia socialinius bei politinius socializmo iškovojimus. Jeigu kultūrinės tradicijos žmonėms poveikį daro net tada, kai žmonės jų nesuvokia, tai tėvynės, kaip visuomeninės vertybės, sąvoka ugdo sąmoningus žmonių įsitikinimus, politines jų pažiūras. Dėl to tėvynės sąvoka yra svarbus žmonių pastangas vienijantis veiksnys, kuris veikia ir tada, kai kitokios socialinės aplinkybės iš dalies praranda savo veiksmingumą. Todėl reikėtų nuodugniau išsiginčinti, kokių psicho-socialinių priežasčių dėka tėvynės idėja padeda įveikti įvairaus pobūdžio savitarpio izoliaciją, kai kuriuos socialinius skirtumus, aktyvizuoja mases, sukelia jų energiją ir skatina pakilti virš asmeninių interesų, kartais paaukojant net asmeninį gyvenimą ir gyvybę.

⁵ «Наука и человечество», М., 1964, стр. 52.